

**ДВА ПИСЬМЕННИКИ – ДВІ КАРЕЛІЇ / ОДНА КАРЕЛІЯ («КАРЕЛІЯ–
KARJALA» І. БАГМУТА І «ЛЮДИ БІЛОМОРБУДУ» П. УСЕНКА)**

У статті проаналізовано особливості двох нарисових книг 1930-х років – «Люди Біломорбуду» Павла Усенка і «Карелія–Karjala» Івана Багмута, в центрі зображення яких – Карелія. Перша з книг є лише риторичним документом доби, в якому без жодної конкретики оспівується будівництво Біломорсько-Балтійського каналу під керівництвом партійних вождів і репресивних органів. Книга І. Багмута є зразком вдумливого, детального відтворення географії, клімату, природних багатств Карелії, мовних, культурних, етнографічно-побутових проблем буття карелів, хоча й у ній натрапляємо на чимало політично-кон'юнктурної риторики, поступок офіціозові тощо.

Ключові слова: Карелія, Біломорсько-Балтійський канал, риторика, мова, культура, національна своєрідність, індустріалізація.

Мандрівний нарис у другій половині 20-х – у 30-х роках минулого століття став надзвичайно продуктивним жанром. Характер поїздок теренами СРСР і закордону міг бути найрізноманітнішим, про що свідчать, зокрема, книги нарисів І. Багмута «Карелія–Karjala» і П. Усенка «Люди Біломорбуду», між публікаціями яких усього один рік – 1933-й і 1934-й відповідно. Іван Багмут вирушав у довготривалі творчі мандрівки, які могли затягнутися від місяця-двох до півроку й більше, як, наприклад, трапилося під час його поїздки до ороців на узбережжя Охотського моря («Верхівці засніжених тундр», 1935). Чимало часу письменник витратив і на мандри Карелією, побувавши у багатьох населених пунктах, новобудовах на півдні й півночі краю, на узбережжі морів та в материковій глибинці.

Павло Усенко був одним із багатьох радянських митців – «весільних генералів», котрих «з ініціативи Максима Горького» відрядили прокататися вздовж будівництва «Біломорсько-Балтицької Водної Путі ім. т. Сталіна», яка пролягала територією все тієї ж Карелії та тривала кілька днів, сповнених мітингами, урочистими зустрічами, круглими столами, письменницько-ОДПУшними застіллями і таке інше, про що є опосередковані вказівки у тексті («Рясними оплесками зустрічають [...] також письменників» [3, с. 15] та ін.). Загалом 120 письменників катилися пароплавом «Анохин», на якому інспектував канал сам Й. Сталін із К. Ворошиловим, бенкетуючи в той час, коли лютував Голодомор (за спогадами учасника поїздки О. Овдієнка, «на великих блюдах з петрушкою в зубах під прозорою товщею заливного лежали осетрові рибини і поросята. На вузьких довгих тарілках купались у жирі шматочки теші, сьомги, балику. Велика кількість тарілок була завалена кільцями ковбаси,

шинки, сиру. Плавали в бурштиновій олії шпроти. Пломеніла свіжа редиска» [2]). Тому джерельна база була дуже слабенькою: «Матеріалом [...] стали власні записки [...] та комплект газети “Перековка”, одержані з ласкавої допомоги керівництва [...]» [3, с. 5]. Своєю чергою, «власні записки» були переважно переказом розповідей-самопохвал із боку табірної і вищого депеушного керівництва. Наслідком став куценький обсяг книги-наряду – трохи більше 40 сторінок. На цьому тлі книга І. Багмута з її 160 сторінками – солідний фоліант.

У сухому інформативному залишку читач отримує від П. Усенка небагато. Це повідомлення, що канал було прокладено за рекордні рік і 10 місяців, кілька коротких історій про конкретних кримінальників, котрі під впливом ентузіазму, соцзмагання тощо переродилися, стали ударниками праці, орденоносцями, були звільнені достроково. Наводяться традиційні для радянської публіцистики вражаючі цифри, цифри, цифри [3, с. 11-13, 30], які, зрештою, міг надати будь-який довідник. Жонгливання великою кількістю цифр, порівняння їх із екваторами, Еверестами, відстанями до Місяця тощо стає улюбленим заняттям радянських авторів того і подальших часів. «Цифри [...] здавалися образами, своєрідним художнім словом, художньою мовою» [3, с. 13]. До цього можна додати ще кілька пунктирних історій про «нацменів» із Середньої Азії, Закавказзя, Білорусі, засуджених як «підкуркульники», які класово прозрівають і стають свідомими творцями соціалістичного майбуття. Насправді всі ці розповіді – не результат особистого спілкування з ув’язненими, а переказ публікацій у табірній газеті «Перековка», котрі пройшли сувору цензуру, або розмов із табірним керівництвом, які, м’яко кажучи, були позначені чималою часткою суб’єктивізму.

Назва «Люди Біломорбуду» наштовхує на думку, що у нарисі йтиметься про будівельників каналу, про тих, хто шукав творчі конструктивні шляхи для оптимального прокладання шляху і хто втілював їх у реальність у складних кліматичних умовах і за відсутності належних побутових, технічних, професійних умов. Насправді про це дізнаємося дуже мало. Хіба що про інженерів-шкідників, яких «перевиховали» на «Б.Б.В.П.». Натомість чи не єдиними «людьми Біломорбуду» П. Усенко вважає одепеушників. Як наслідок, його книга – це суцільне славослів’я працівникам ОДПУ, насамперед – керівництву табору і всесоюзного апарату, а також найвищим партійним діячам, передусім, зрозуміло, «товаришеві Сталіну».

Розпочинається нарис Павла Усенка з вірша-присвяти «О.Д.П.У. – організаторові робіт, будівникові Б.Б.В.П.». Традиційна, художньо примітивна, референтна агітка, яка пафосно й абстрактно розповідає про перемогу над «пливунами, вітрами, скелястістю», про «все те, що бралось планом і трудом» [3, с. 3-4]. Можна згадати про осанну ДПУ, створену В. Сосюрою – щоправда, після арешту. Через вісім років П. Усенко вже працював на випередження, примітивно запевняючи у власній вірогідності.

Зводити канал було дуже важко, про що письменник один раз повідомляє. «Тяжкі дні й ночі будівництва. Тяжкі і героїчні. Припало воно на дві довгі карельські зими» [3, с. 7]. Можна подумати, що важко було саме будівельникам. Але читач помилиться, якщо так вирішить, бо важко було... табірному керівництву! Керівництву, яке повинно було виявити «вміння маневрувати робочими бригадами, а головне – запалювати вогнем справжнього ентузіазму злодіїв, аферистів, нальотчиків, бандитів, людей з ворожого табору, класово не наших, організувати волю їх до праці» [3, с. 8]. І далі неодноразово наголошується на тому, що проклали канал не десятки тисяч в'язнів, а лише «три з половиною десятки». Апофеоз настає з 33-ї сторінки після слів «автора! автора!.. І всі кинулись до відповідальних робітників ОДПУ». І далі письменник захоплено розповідає, якими мудрими і дбайливими керівниками були тт. Френкель, Успенський, Фірін, «виключної простоти людина» й одночасно «людина виключного такту», і як «довго їх гойдали на руках» [3, с. 33].

Красномовний підсумок про те, що «Буквально одиниці робітників ДПУ зуміли завоювати серед маси злочинців колосальну любов до себе» [3, с. 33], мав на попередніх сторінках довгу передісторію великої турботи про ув'язнених-будівельників, їхній побут, умови праці, здоров'я і харчування. Ось кілька показових цитат: «Я давно помітив, що тут хворих людей нема», «Турбота за стан здоров'я каналоармійців – на перший план», «[...] слабосильні каналоармійці одержують добру їжу, постійний лікарський догляд» [3, с. 11]. «Ніхто з нас не відчуває, що ми в таборі ізольованих від суспільства людей, що ми фактично серед злочинців» [3, с. 15]. «Які тут епідемії, де вони візьмуться, сосна ж кругом, робота!» [3, с. 17]. Усе прекрасно у каналобудівників і «з чобітьми» [3, с. 25]. Усе це було би чудово, якби не розходилося з реальністю: «на ББК загинуло майже 100 тисяч зеків. Смертність була надзвичайно висока [...]» [5]. Померлим не робили жодних поховань, вони або примерзали під снігом, або їх скидали в бетон, зміцнюючи його в'язнями в прямому значенні слова. До «слабосильних» в'язнів застосовувалася так звана «котловка», коли їх годували відповідно до виробітку, отже, німічні були приречені на смерть [2].

Фікцією було і твердження П. Усенка, що «тут вразила нас особлива увага до національних меншостей» [3, с. 15], бо саме слово «нацмен», яке зустрічається неодноразово («Він розповів нам, нацменам...», «Я записався до нацменівського колективу...», «Нацмен Беркін-баєв»), указує на певну меншовартість. Пишучи про карельські терени, письменник жодним чином, зрозуміло, не згадує про те, що більшість будівників каналу становили карели і фіни, яких репресували як сепаратистів із метою русифікації краю. Не згадує письменник-українець чомусь і про співвітчизників серед «каналоармійців», а було їх там теж немало.

Можна було би подумати, що письменник щиро переповідає почуте і прочитане, не вдаючись до маніпулювання читацькою свідомістю. Насправді це не зовсім так. Основну частину в'язнів БіломорБалтЛагу становили засуджені за політичними статтями. Проте П. Усенко постійно веде мову про кримінальників

різноманітних кваліфікацій, про їхнє перевиховання і «перековку». Інколи проскакують повідомлення про «людей з ворожого табору, класово не наших», про «інженерів, засуджених за шкідництво», але їх автор-мандрівник намагається не помічати, хоча й говорить, що саме в таборі «запроваджено міцний класовий принцип до засуджених» [3, с. 39]. Нарис Павла Усенка може бути яскравим унаочненням того, як формувалася облудна пафосно-оптимістична риторика, яка майже незмінно пройшла потім через усі роки існування радянської влади в СРСР. Вона просякла тексти не лише маститих і бездарних письменників, але й усе суспільство. Як наслідок, навіть ув'язнені говорять про власну шкідливість і справедливість покари щодо них. Ось які пісні вони співають: «Мы заключенные злореды...»; «Мы себя досрочно перестроим...» [3, с. 26, 27]. Як у середньовічній літературі, спрацьовує прийом визнання негативним персонажем власної гріховності й аморальності, який у літературі ХХ ст. виглядає надто примітивним.

Цікаво, що прощення немає «закоренілим» куркулям і «класово чужим», зате безмірне панькання з «соціально близькими» кримінальниками. У цьому сенсі показова історія вбивці Сергія Третьякова. Засуджений за вбивство, він і в таборах «грабує речові склади. На Соловках обікрав розмаг [...] у Мурманську розбив голову вартовому й підпалив ізолятор [...] громив він склади, обкрадав навіть своїх друзів, бив сотенних і взагалі кожного [...]» [3, с. 29]. Натомість на нього «намагалися вплинути словом», відправили на «штрафний пункт»... Там, зрештою, настає його переродження в ударника, за що він шле «палкий привіт керівникам» і щиро дякує «колегії ОДПУ за перековку».

Поміж рядками, проте, прихована правда про те, що «перековка» була позірною. Так, Третьяков, що кинувся в крижану воду ліквідувати «прорив», при цьому «скинув бушлат, попрохав когось з товаришів постерегти його». Отже, товариш у воду не кинувся, а бушлат «свідомі» будівники соціалізму могли ненав'язливо привласнити. «Величезне значення Біломорбуду [...] що він став школою нових кваліфікованих кадрів» [3, с. 31]. Письменник розповідає, як багато фахівців сформувалося на будівництві, але опосередковано повідомляє і про те, що розпочинали роботи абсолютно не підготовлені люди. До речі, прокладання каналу розпочали за два місяці до того, як було повністю розроблено і затверджено його проект.

Письменник формулює також ставлення до мистецтва, яке стане загальноприйнятим дуже швидко. Формальні пошуки, продаж картин – вияв буржуазного виродження, і тільки «виробнича» тематика призвела до того, що «мистецтво моє (художника Желтухіна. – М.В.) справді вільним стало [...]» [3, с. 40]. Чи не найвищим виявом «вільного» мистецтва стає «постать [...] геніального вождя, товариша Сталіна», що височіла «ніби на велетенському екрані» [3, с. 40].

Саме від біломорських в'язнів походить загальновідоме радянське прізвисько «зек». Будівники каналу мали нашивки з/к – «заклученный-каналоармеец».

Павло Усенко – можливо, з подання «відповідальних товаришів», – маніпулює цим фактом: він стверджує, що «ув'язнених тут нема, тут є каналоармійці» [3, с. 8]. Після цього знущанням видаються кілька раз повторені слова, що «радянська влада не карає, а виховує» [3, с. 8]. Навіть із нібито нейтральними цифрами письменник лукавить, розповідаючи про грандіозний розмах будови, про те, що шлях навколо Скандинавії тепер скоротиться на 4 тисячі кілометрів тощо, забуваючи повідомити, що глибина каналу – всього п'ять метрів, тому скористатися ним може обмежена кількість пароплавів.

Власне Карелії ми не бачимо. Письменника, так само традиційно для офіційних літераторів того часу, не цікавлять культурно-етнографічні, ландшафтні, кліматичні особливості регіону. Важливий тільки споживацький економічний підхід до краю: скільки з нього можна взяти? «Б.Б.В.П. спричинить до розквіту Карелії, до нечуваного піднесення» [3, с. 14]. Аж ніяк не йдеться про розквіт культури чи побуту місцевого мешканця. «Мимоволі уявляєш усю Карелію як великий деревообробний цех республіки» [3, с. 25]. Людина важлива не внутрішнім світом, а як трудовий ресурс, тим, що її «сердце – воля, упорство, отвага [...] сердце – дизель, а нервы из стали» [3, с. 38]. Раз-другий письменник пробує розбавити політичну публіцистику художніми описами («Зеленим шитвом, синьою лісовою мережкою вкриваються далі [...]»; «Озерна сутінь карельського вечора» [3, с. 10, 34]), але це вкрай рідкісні явища у творі.

Зрештою, Карелія стає цікавою лише з погляду того, як вона пов'язана з високими партійними діячами та їхніми висловами, тому трапляються фрази на зразок: «По-справжньому вивчати скарби Півночі почали тільки за радянської влади. Та зрештою, хто не пам'ятає слів, виголошених на VI Всесоюзному з'їзді рад товаришем Молотовим [...]»; «Тут відбував колись заслання всесоюзний староста Михайло Іванович Калінін» [3, с. 6, 7] і т.п., а також засудження «тупого царату», який зовсім не дбав про підвладні території. Традиційними стали у книзі П. Усенка також доречні й недоречні міркування про занепад капіталістичного світу, про наші високі темпи, котрі їм і не снилися. Аж ніяк не за рахунок економічного стимулювання робітника, а як вичавлювання його під прекрасним камуфлюванням – соціалістичним змаганням. «Чим ми брали? О, ми брали багато дечим, а головне – соцзмаганням» [3, с. 11]. Це ж як треба виховати працівника, щоби за платню йому були «вогні соцзмагання тепліші й рідніші...» [3, с. 16].

Завершується нарис П. Усенка листом-зверненням письменників (чомуś зазначено 80 підписів зі 120 учасників урочистого «круїзу») до «вождя світової революції тов. СТАЛІНА», із запевненнями у відданості й щирості, цитуванням слів вождя, «що немає таких фортець, яких не могли б здобути більшовики» [3, с. 40], тобто усім тим, що перекочувувало з року в рік у різноманітних зверненнях і посланнях. Хтось із учасників поїздки намагався врятувати рідних (наприклад, В. Шкловському вдалося домогтися звільнення брата, якого, проте, «остаточно» репресували у 1937 р.), хтось – убезпечитися від переслідувань, а

хтось – просто забезпечити собі вигідне місце під сонцем, сите життя і сумнівну славу визначного митця. Як бачимо, Павло Усенко свідомо маніпулює фактами, замовчує або перекручує те, що прекрасно бачив і знав про будівництво каналу, тому смішними видаються фрази тих, хто виправдовує таких творців: мовляв, не знав, не розумів... Бо все прекрасно бачили, знали, розуміли, але своя сорочка була ближчою до тіла.

А хвалебного листа підписали такі непересічні митці, як Всеволод Іванов, Інбер, Ільф, Петров, Зоценко, Кукринікси, Янка Купала, Леонов, Нікулін, Бруно Ясенський, Габрилович та ін. Серед них – й українські літератори. Якщо не дивно було там бачити прізвища Кулика і того ж Усенка, то не без здивування натрапляємо на підписи Первомайського, Сенченка, Копиленка й особливо – Любченка, якому химерна доля допомогла вирватися з радянських лабет і назвати своїми іменами жахи сталінщини, якій він, як бачимо, свого часу теж курил фіміам. На відміну від П. Усенка, інші хіба що мали розум і хитрість «доручити» йому написати про подвиги «героїв ОДПУ» і самим ухилитися від такої сумнівної слави.

Мандрівні нариси Івана Багмута видаються повною протилежністю до «Людей Біломорбуду» П. Усенка. По-перше, про канал згадується тільки один раз і побіжно. Пояснюється це тим, що влітку 1931 року, коли відбувалася подорож Багмута, Біломорсько-Балтійському будівництву ще ніхто не надавав грандіозного значення. По-друге, письменникова мандрівка не була святковою прогулянкою з усіма благами цивілізації, а справжнім туризмом, інколи з суттєвими елементами екстриму, коли спати доводиться у наметі, курені, на сіні чи березовому листі. Отже, автор «Карелії–Karjala» спирався насамперед на власні спостереження, враження, на побачене власними очима і почуте власними вухами, хоча він теж не оминає статистичних відомостей, газетних публікацій тощо. Була у нього лише таємнича посвідка і кошти на відрядження, мабуть, від видавництва «Молодий більшовик». По-третє, його цікавить передусім саме Карелія – тоді окрема радянська республіка, – неповторність краю, його природи, культури, мови, побуту карелів і фінів – корінних мешканців, споконвічних і нових трудових процесів.

Грунтовна поїздка знаходить відтворення у часових і особливо просторових віхах, котрі І. Багмут розставляє дуже сумлінно. Він проїхав від Ленінграда (саме таке написання в автора) через Петрозаводськ до Кемі на біломорське узбережжя, потім на північ углиб континенту і місць мешкання карельського етносу, звідтам за межі Карелії – до Мурманська і морем до Архангельська. А поміж цими великими містами безліч менших і зовсім малих топонімів: водоспад Ківач, Кончозеро, Пя-озеро, село Шунга, Кондопога, Санда-озеро, Надвоїци, озеро Виг, Ухта, Куйтю-озеро, Кінтезьма, Хана-озеро, Лукнаволок, Юшкозеро, Сапосальма, Пап-озеро, Хібіни та ін. І все це подається з детальними описами краєвидів, геологічної структури, флори і фауни, жител,

побуту, фольклорно-етнографічних особливостей, підприємств, виробничо-технологічних процесів та багато, багато іншого.

Пейзажні описи дуже точні, влучні («Карелія – це озірця, озера, озерища» і т.д.; «будинки переважно дерев'яні [...] каналізації в місті немає, [...] собор перебудовано на їдальню»; «Зовні в Ухті нічого міського [...] Але суттю своєю Ухта безперечно місто. Це культурно-політичний центр і економічний центр північної Карелії»; «За 40 кілометрів жадної хати [...]» [1, с. 9, 10, 59, 75]) й одночасно мальовничі: «Жодного яскравого мазка, скрізь півтони, аквареля»; «Береги неймовірно зелені, смарагдові. І на пристанях неймовірно біляві люди. Біляві як один»; «Білий вечір переходить у білу ніч»; «Обабіч шляху – сіре каміння [...]»; «Озера на кожному кроці [...]»; «блакитні плями квіток [...] і жадної червоної, синьої, жовтої квітки. Зелень лісу і неба, води й квіток. Зелень і блакить»; «Рожеві заграви на заході [...]» [1, с. 5, 7, 23, 23, 24, 27, 52]. І все з не менш барвистим продовженням. А чого варті, наприклад, описи водоспаду Ківач чи Кондопоги, континентальних, озерних і морських краєвидів! Або ж «урбаністичні» пейзажі шахт, фабрик, тартаків, заводів! Прагнення поєднати точність із високим рівнем художньої риторики породжує фрази-каламбури на зразок такої: «Серед цілого виселку будинків, подібних до стосів дощок, і стосів дощок, подібних до будинків [...]» [1, с. 85].

Письменник долає всю дорогу самотужки, без попередніх домовленостей, організованих груп і, тим більше, урочистих прийомів (хоча участі в мітингах не цурається), без вагань вирушає у водну й пішу подорожі, які не гарантують йому безпеки. Інколи такі мандри стають загрозливими для здоров'я і навіть життя під час лісосплаву, спуску порожистими річками чи блукань туманним озером та болотистими лісами. Однак він прагне все побачити, відчути, зрозуміти особисто, зазнати якомога більше власних вражень, яким може беззастережно довіряти, а не переказів із чужих уст. Письменник не може просто чекати на потяг чи автівку, вільний час він прагне оптимально використати для майбутньої книги. Тому він вирушає у приміський колгосп, очікуючи поїзду на Мурманськ, маючи світловий день запасу, ризиковано вирушає в дорогу до стійбища геологів, потім в останній момент застрибує у вагон. Проте такий підхід надає розповіді І. Багмута беззаперечності, високої достовірності й можливості робити сміливі заяви, які суперечили загальноприйнятим, усталеним поглядам: «Я сподівався від Ленінграду більшого»; «Я помітив, що петербурзькі церкви надзвичайно органічно й цинічно одверто зв'язані з російським імперіалізмом»; «Невський проспект у романтика Гоголя кращий за цей проспект у дійсності» [1, с. 5, 6, 6]. Також він прагне дивувати, руйнувати загальноприйняті чи обмежені уявлення про Карелію, вдаючись чи то до захоплених описів, чи то до іронії й самоіронії, чи то до сумлінного фіксування найдрібніших деталей (І. Багмут написав би у 1933 році «деталів»).

Письменник має час і бажання усе побачити, зазирнути у глибини етнічних і виробничих процесів, тому скрупульозно відтворює найдрібніші етапи

лісосплаву, роботи тартаку, целюлозно-паперової фабрики, видобутку лосняку (слюди) й апатитів та ін., будову механізмів, хімічні реакції, перетворення речовин. На описи таких процесів І. Багмут віддає по три-п'ять сторінок, десятки інших – значно менші за обсягом, але вихоплюють найбільш яскраві або суттєві деталі. Він прагне повідомити екзотичні прикмети карельського життя: «Виживичування – це збирання живиці з сосен»; «“Бахчани” – курені для сплавних робітників», «такі загорожі, “оплотники” [...]»; «Кава [...] тут у суворій Півночі дуже поширений напій»; «Для карельського сплаву цей човен – ціла революція»; «на сухих березових листях, заготовлених для годування худоби взимку»; «До речі, про архітектуру карельських будинків» і далі детальний опис жител; «цілі гори спеціальних саней для деревозаготівель», «карельську косу з коротеньким кіссям, навік прибитим до коси»; «косять малопоживне осокове сіно»; «Деревовіз – той самий трактор, тільки [...]» з продовженням, у чому ж полягає відмінність [1, с. 8, 67, 68, 69, 69, 70, 75, 89] та ін.

Цікаво, що І. Багмут чітко усвідомлює: такий далекий і екзотичний край він описує саме для українців, тому час від часу вдається до порівнянь на зразок «а от у них – а от у нас»: «Життя карельського села відмінне від нашого. Ця відмінність насамперед у малій густині людности і в великій потребі робочої сили»; «Серед вулиці величезне каміння [...] як можна їздити такою вулицею [...] Це в вас на возах, а в нас хіба настачиш возів на наші шляхи [...] Тільки на санях»; «У північних районах Карелії майже не знають про хліборобство [...] як рівняти хоча б до України»; «Я довідуся, що переважний відсоток усієї здобичі апатитів іде на українські хемічні заводи» [1, с. 73, 76, 77, 136] тощо. Такі тези цілком узгоджуються з особливою увагою письменника до проблем національного відродження, коренізації, збереження національної й етнічної самобутності як карелів, фінів, вепсів, так і українців.

Це з самого початку засвідчила двомовна назва книги нарисів Івана Багмута. Протягом твору автор час від часу повертається до цієї двомовності чи то в назві місцевих газет, установ, чи то навіть у текстах вітальних телеграм від карелів до союзного керівництва. Він не задовольняється офіційними заявами про національно-культурний розквіт карело-фінів, а намагається встановити реальний стан справ і передати інформацію про це читачам.

Традиційно всі негаразди карелів у минулому пояснюються колонізаторською політикою царської адміністрації, що загалом було правдою. «До Жовтневої революції Карелія не мала жодної установи національною мовою» [1, с. 17]. Надра майже не використовувалися, промисловість не розвивалася, сільське господарство перебувало на первісному рівні, навіть лісозаготівлі були мізерні. Карелам поставлялися харчі, але часто з різних причин це робилося із перебоями, тому періодично місцеве населення потерпало від голоду в зимовий період, коли звичним ставав «хліб із соснової кори». Активно провадилося, особливо на півдні краю, заселення росіянами, утверджувалася думка про споконвічно слов'янський характер Карелії,

відповідно, ніяких національно-культурницьких прав у карелів і вепсів бути не може.

І. Багмут констатує, що зі встановленням радянської влади все докорінно змінюється: Карелія отримує статус автономної республіки, засновуються національні культурно-політичні організації, газети, створюється місцева писемність (на основі кирилиці, на противагу фінській латиниці). І це закономірно, бо письменник констатує, що носіїв корінних мов – карельської та фінської – абсолютна більшість, чимала частина населення або не знає російської, або дуже погано її розуміє: «Людей, що не знають російської мови, в Петрозаводську багато»; «перекладає йому написане на фінську мову»; «Російську мову вони знають дуже мало...» [1, с. 14, 61, 63]. Тому закономірним виглядало те, що в Карелії були – нечувана для автономної республіки річ навіть на той час активної коренізації! – дві державні мови.

А ось тут у тексті і випирають приховані мотиви, про які письменник міг не знати, а швидше за все, просто вирішив зробити вигляд, що не зауважує їх. Після отримання Фінляндією незалежності карели й фіни почали активно ставити питання про об'єднання в одній державі чи особливий державний статус Карелії, що викликало різке несприйняття з боку більшовицького керівництва Росії, а потім – СРСР. Війна за карельську незалежність завершилася поразкою. Офіційно радянська влада декларувала підтримку національних прагнень карелів, а тим часом провадила тиху політику русифікації та декарелізації. Ні П. Усенко, ні І. Багмут, зрозуміло, жодним словом не прохоплюються про масові репресії карелів-автономістів ще до і після 1933 року. Відголоски тих подій знати і в «Карелії–Karjala».

У дусі офіціозу звучать слова карелів і фінів, які повернулися в СРСР із Фінляндії («Один фін з імігрантів сказав мені про Фінляндію так: – Продукти много – роботи мало. Роботи нет [...] Карелія була мачухою для карелів і фінів. Тепер вона стала рідною матір'ю» [1, с. 15] та ін.). Важко сказати: чи то вони щиро вірили у свої слова, чи змушені були так говорити під страхом репресій, чи то була ще і «співтворчість» із боку письменника. Щоби переконати у «правильності» перебування карелів у складі Союзу, письменник час від часу заявляє, що «таких темпів Фінляндія не бачила. Такі темпи можливі тільки в радянській країні» [1, с. 34] і «будь-яка пропаганда фінляндського фашизму за об'єднання радянської Карелії з буржуазною Фінляндією, навіть найтонша [...]» [1, с. 64] не пройде, з негачією згадує про «куркульський» Тимчасовий карельський уряд і Ухтинську республіку часів громадянської війни (можливо, щоби знищити будь-яку згадку про цю республіку, у 1960-х роках Ухту перейменували в дуже «карельську» назву – Калевала).

Насправді партійна верхівка надавала Карелії автономного статусу і навіть із 1940 по 1956 роки статусу окремої союзної республіки в залежності від політичної кон'юнктури, не дуже вникаючи в істинні проблеми національно-культурного відродження карелів, що підтверджують і нариси І. Багмута. Так,

письменник здивований, що в Карелії дві державні мови. Власне здивований не тим, що їх дві, а тим, що це російська і фінська мови. Влада заклопотана переконати Фінляндію і світ, що фінам дуже добре живеться в СРСР, але зовсім не переймається мовними потребами карелів, бо цього не вимагають зовнішні обставини. Тому є дві мови, є дві секції Карельської АПП – російська і фінська, російською і фінською друкуються газети, «але нема ні карельської секції КАПП, ні газети карельською мовою» [1, с. 18], як і офіційного визнання карельської мови. Саме це викликає щире здивування і приховане обурення письменника, який захоплюється побутом, архітектурою, піснями карелів [1, с. 63]. Він із ентузіазмом розповідає про створений краєзнавчий музей, про самовіддану працю його співробітників зі збереження етнічної самобутності краю. Хоча зазначимо, що такий спостережливий і скрупульозний дослідник, як І. Багмут, зовсім не згадує про ще один корінний народ Карелії – про малочисельних вепсів, які зараз перебувають на межі зникнення. За російським переписом населення 2002 року, вепсів залишалося 8200 чоловік, скорочення порівняно з 1989 роком становило 33%. Зрештою, зараз на межі зникнення перебуває і карельська мова та карельський етнос: 93300 на 2002 рік, на 27% менше у порівнянні до 1989 року [4, с. 4]. Недаремно І. Багмут переймався долею карельської мови, бо нині нею користується така мала частка населення краю, що Карелія єдина з-поміж автономних республік РФ не спромоглася реалізувати право встановлювати регіональну державну мову поряд із російською.

Із усього зазначеного вище можна зробити висновок, що нариси Івана Багмута є протилежністю до нарису Павла Усенка, вигідно вирізняючись точністю, скрупульозністю, наочністю і безпосередністю вражень, спостережень, художньою довершеністю, увагою до національно-культурних проблем карелів, тим, що у першого таки є Карелія, у другого – вона знеособлена, знівельована лише до майданчика для грандіозної загальносоюзної будови. Ця відмінність помітна навіть на лексико-орфографічному рівні текстів. Відповідно до «скрипниківського» правопису, у книзі Багмута дуже велика кількість слів із буквою г (отже, і зі звуком), до яких норми української мови чомусь не повернулися й досі: Ленінград, загітувати, енергійний, імігранти, металургійна, елегантний, сигналів, агрегатів, регуляторів, вагонетка, гумових [1, с. 3, 5, 5, 14, 25, 27, 36, 36, 36, 37, 79] та ін. До них можна додати значний масив слів із йотованими голосними та помякшеним л: імперіялізмом, целюльозу, проекти, соціалістичного, балянс, ентузіазмом, плян, ініціатива, силюети, клюбами, лявина [1, с. 6, 29, 31, 32, 37, 39, 40, 40, 44, 46, 50] тощо. А ще можна до них додати питомо українські лексичні одиниці, морфологічні чи орфографічні форми, які несуть у собі «запах» українського слова: аквареля (5), озірця (9), металургійна, машиновод, залім, в Сполучених штатах Північної Америки і в західноєвропейських країнах, озадків, моці, брондзову, паросилова устава, члени бюр, паливень, кількості, шпигом, Балтицьким, матерні породи,

жадного, павперизацію, моторовий човен, кітву, горожанську війну, хоруба, плашковти [1, с. 5, 9, 25, 27, 29, 30, 31, 34, 38, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 58, 60, 68, 69, 80, 81, 84], і несть їм числа у книзі Багмута. Натомість у нарисі П. Усенка можна з таких слів чи форм назвати хіба що постійно згадувані Балтицьке море і канал та блок-нот [1, с. 10]. Вихід «Людей Біломорбуду» припав на період активної боротьби з усім «скрипниківським», але було очевидним і письменницьке прагнення триматися у фарватері офіційного правопису.

Проте уважніший погляд дає можливість побачити також дуже багато спільного між обома нарисовими книгами. Як і Усенко, Багмут захоплюється розмахом промислового розвитку, грандіозністю будов. Нічого дивного у цьому немає. Традиції орієнтування на нову, промислово й економічно могутню Україну закладалися ще чи не з вірша у прозі В. Еллана-Блакитного «Україні» (1917), пройшли через творчість абсолютної більшості митців 20-30-х років, зробивши українську літературу справді урбаністичною й досягнувши апогею у «Вертепі» А. Любченка, насамперед – у розділі «Атлетика». Закономірно, що, як і Україну, І. Багмут прагне побачити економічно розвиненими й інші національні окраїни СРСР, зокрема і Карелію. Тому він із захопленням пише про багатства краю («Солідні запаси лосняку»; «є величезні родовища так званого шунгіту або олонецького антрациту» [1, с. 19, 25], мільйони кубометрів лісу, «таки майже два Дніпрельстани» потенційних гідроелектроресурсів тощо), про небачені темпи розвитку промисловості, про будівництво фабрик і заводів, зростання міст, нових поселень, транспортної мережі та ін. Його захоплення викликає Карелія, «яка з глушини, з закинутої, забутої окраїни Російської імперії перетворилася на передову республіку» [1, с. 11]. Саме це «нове» приваблює письменника більше, ніж «пам'ятки старовини».

Щоправда, письменника охоплює не тільки щирий ентузіазм, але і споживацький підхід до природи, яка «не храм, а мастерская». Згадаймо слова Маяковського, що «здесь взрывы закудахтают в разгон медвежьих банд», що «аж за Байкал отброшенная попятится тайга». Це був дух епохи, коли важливим було використання багатств без будь-яких оглядань на екологію, на «зайву» красу пейзажів, на збереження автентичності природи. Тому, навіть яскраво відтворюючи довершеність, первозданність і могутність водоспаду Ківач, письменник не може утриматися від утилітарної характеристики: «Тисячі кубометрів води з силою багатьох тисяч механічних коней падають на кілька метрів униз [...]» [1, с. 28]. Штампами доби, котрі залишилися живучими й досі, стали порівняння про «два Дніпрельстани» чи про те, як «скласти цей мільйон деревин одну до одної вздовж, матимемо дерев'яну стьожку на 6 тисяч кілометрів завдовжки» [1, с. 29], з довжиною екватора, відстанню до Місяця тощо.

Прямо чи опосередковано письменник указує на багато недоліків соціалістичного господарювання. Це можуть бути не дуже вдало переобладнані під пасажирські пароплави чи вантажівки. Чи радіо, «що не часто буває

справним у цих місцях» [1, с. 82]. Чи фабрика, яка «має багато дефектів, що її будували ніби навмисне не так як треба» [1, с. 43]. А ще численні «прориви» на лісосплаві, виробництві чи вилові риби, про які періодично повідомляється на сторінках нарисів І. Багмута, погані соціально-побутові умови на целюлозно-паперовій фабриці. Усі церкви закриті чи переобладнані («шпиль церковки, єдиної в усім районі ще не перетвореної на клуб чи на іншу якусь корисну установу» [1, с. 76]). Письменник палко заперечує можливість примусової праці, про яку твердять у Фінляндії, хоча потім необдуманно повідомляє, що місцеві ради виконали чи не виконали вимоги надати певну кількість безоплатних працівників на дорожні чи лісосплавні роботи, що ці ради «при загальному браку людей [...] на таку роботу дають випадкових робітників» [1, с. 80]. Одначе яке пояснення цьому всьому дає автор?

Фабрика має дефекти чи «прориви» у виконанні плану, бо ведуть підривну роботу шкідники. Проблеми вирішили нібито просто і швидко: «приїхала партійна комісія з центру і без особливого труду виявила пишно розквітлий правий опортунізм» [1, с. 44], одного «шпиґа» й одного саботажника у керівництві, після чого робота налагодилася. У разі зриву знайдуть чергових «опортуністів», а їх, чергових разів, не уникнути, бо усі сприймають як щось виняткове сумлінну працю («Коли працювати як слід, коли пильнувати кожного механізму, коли кожна бригада відповідатиме за свою ділянку роботи, фабрика може виконати свій плян» [1, с. 41]). Подібним чином пояснюються і прорахунки на лісосплаві: «Такі випадки трапляються частенько. Ворог пролазить до найкращих деревосплавних бригад» [1, с. 56]. Скарги на погані умови праці можуть звучати тільки з уст «шпиґів» або «розкуркулених», тому це або неправдиві заяви, або спекуляція на «тимчасових» труднощах. Письменник підтримує атеїстичну боротьбу, з захопленням пише про бажання молоді працювати у вихідний день, бо це і релігійне свято, та повністю ігнорує потреби вірян, всіляко висміюючи в душі агіток священника і його прихильників. «Директор лоснякової фабрики [...] не закінчував ні ВИШ'у, ні технікуму, ні профшколи...», як і взагалі жодного дипломованого фахівця на фабриці немає, але директор наполегливо здобуває знання самотужки, на практиці, виробництву вдається виходити з проривів, отже, «так працювати, як оцей директор-робітник, може тільки справжній більшовик» [1, с. 20, 21], тому все добре.

До цього додаються перебільшені переляки щодо підступів зовнішніх і внутрішніх ворогів («Петрозаводськ є центр республіки, на яку зазіхають фінляндські ляпуасці (фашисти) та карельські куркулі» [1, с. 11]), маніакальна шпигуноманія («в Карелії мені вперше довелося в кожній установі показувати своє посвідчення» [1, с. 22]), стереотипні заклики «догнати і перегнати». Щоденній праці теж надається форма запеклої класової політичної боротьби: «Тут боротьба проти капіталістів вилилася в конкретні безпосередні форми. Погано працюєш – віддаєш капіталістам золоті радянські карбованці» [1, с. 91]. Політична тогочасна заангажованість виявляється і в захопленні постаттю

Нечаєва. Так само як карельські терени викликають в Усенка насамперед асоціацію з «усесоюзним старостою», який там відбував заслання, Петропавловська фортеця передусім прикметна тим, що з неї втік Нечаєв, «що своєю залізною волею і своїм запалом і вірою в революцію зумів загітувати, повернути на свій бік охоронців» [1, с. 5]). Це пізніше радянська влада відхреститься від цього нігіліста-терориста, а в 30-і він проголошувався всенародним героєм.

Майже у кожній нарисовій книзі про мандри віддаленими теренами СРСР звучать оптимістичні й інколи безспідставні заяви про майбутнє «місто-сад», про небувалий розквіт регіону найближчого часу, про подолання будь-яких труднощів. Не виняток і «Карелія–Karjala»: «Серед тундр, болот в північній пустелі народився велетень (Хібінський комплекс. – М.В.). Він несе з собою культуру і міць молоді кляси, що перед нею ніщо холод пустель Півночі і палюче сонце Півдня» [1, с. 137]. І кожен раз через певний час такі заяви перетворюються в маніловщину, бо й Біробіджан, яким мандрував І. Багмут, перебуває навіть нині у зародковому стані, й Карелія ще дуже далека від повного освоєння й культурного розквіту.

Такий риторичний струмінь у творі Івана Багмута, споріднений із твором П. Усенка (у «Людах Біломорбуду» цей струмінь був єдиним, моногенним), очевидно, був породжений щирою вірою письменника у подолання тимчасових перешкод, у швидкий прихід щасливого майбуття. А можливо, переважав вплив загальної риторики доби. А ще свідоме і підсвідоме розуміння того, що інакше нариси не мають шансів вийти друком, отримати прихильні відгуки критиків, засвідчити лояльність письменника тощо. Тому до таких опусів треба ставитися дуже прискіпливо і дуже критично, сприймаючи їх як неминучу прикмету свого часу, як управління в умінні жонглювати кон'юнктурними лозунгами, фразами, тезами, цитатами та ін. Винятково як риторичний документ доби виглядає нарис Павла Усенка. Частково ним може бути і книга Івана Багмута. Проте елементи фразерства не варто перебільшувати у цього автора, бо, як уже було зазначено вище, «Карелія–Karjala» є надзвичайно цікавим пізнавальним і художньо довершеним (як для мандрівних нарисів) твором, який не втрачає своєї актуальності й досі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут І. Карелія–Karjala : нариси / Ів. Багмут. – Харків-Одеса : Молодий більшовик, 1933. – 160 с.
2. Біломорсько-Балтійський канал : [електронний ресурс].
– Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Біломорсько-Балтійський канал](http://uk.wikipedia.org/wiki/Біломорсько-Балтійський_канал).
3. Усенко П. Люди Біломорбуду : нарис / Павло Усенко. – Харків : Український робітник, 1934. – 43 с.
4. Финно-угорские народы : буклет. – Таллинн : Эстонская художественная академия, Б.г. – 6 с.

5. Шаповал Ю. Плюс каналізація всієї країни / Юрій Шаповал // День. – 2003. – № 134 (5 серпня).

В статъе анализируются особенности двух очерковых книг 1930-х годов – «Люди Беломорстроя» Павла Усенко и «Карелия–Karjala» Ивана Багмута, в центре изображения которых – Карелия. Первая из книг является лишь риторическим документом эпохи, в котором безо всякой конкретики воспеваются строительство Беломорско-Балтийского канала под руководством партийных вождей и репрессивных органов. Книга И. Багмута стала образцом вдумчивого, детального отображения географии, климата, природных богатств Карелии, языковых, культурных, этнографически-бытовых проблем бытия карелов, хотя и в ней встречаем немало политически-конъюнктурной риторики, уступок официозу и т.п.

Ключевые слова: Карелия, Беломорско-Балтийский канал, риторика, язык, культура, национальное своеобразие, индустриализация.

The article dwells upon the peculiarities of two books of travel stories published in 1930-sth: “The people of Bilomorbud” by Pavlo Usenko and “Karelia-Karjala” by Ivan Bahmut, which focus on Karelia. The first of these books is only symbolic of the time: it provides a general view of the building of Baltia-Belomor channel under the rule of Communist party leaders and repressive institutions. The book by I. Bahmut is an example of careful detailed analysis of the geography, climate and natural resources of Karelia, as well as the issues of language, culture and daily life of its people. Yet, here we can also come across political prejudices and the rhetoric is influenced by official line of the Communist party.

Key words: Karelia, Baltia-Bilomor channel, rhetoric, language, culture, national specifics, industrialization.